

„Інститут” та „інституція”: проблема розрізнення понять

Марія Кармазіна,

доктор політичних наук,
головний науковий співробітник

Інституту політичних і етнопонаціональних досліджень
ім. І. Кураса НАН України

Олена Шурбована,

магістрант Національного університету
„Києво-Могилянська академія”

Все частіше в риторичі як українських політиків, так і науковців (зокрема, тих, що вивчають явища, процеси, феномени політичної сфери) звучить поняття „інститут” – „політичний інститут”, „правовий інститут” чи, приміром, „інститут держави”. Іноді вживається й інше поняття – „інституція”. Вживається безсистемно, але, що показово, найчастіше або як синонімічне „інституту” поняття, або ж як опозиційне до нього. У зв’язку з цим виникає питання: чи ж правомірною (обгрунтованою, науково спроможною) є така взаємозамінність, своєрідна смислова нівеляція, чи ж навпаки – відверте протиставлення двох понять? Відповідь однозначна: ні.

Щоб зрозуміти різницю між поняттями „інститут” та „інституція”, варто взяти до уваги, найперше, те, що термін „інститут” походить від латинського „institutum”, що означало **встановлення, запровадження, звичай**. „Institutio”, „institutiones” називався **підручник**. Чи не першою відомою інституцією став підручник римського юриста Гая (друга половина II століття), що складався з чотирьох книг. Згодом з’являються інші інституції. Зокрема, у VI столітті широко відомою під такою назвою стала одна з чотирьох частин зводу чинного римського права, створеного за ініціативою імператора Східної Римської імперії Юстиніана I [1]. Отже, в латинській мові чітко простежувалися своєрідні смислові межі між цими однокореневими поняттями.

У подальшому терміни „institutum” та „institutio” були сприйняті

багатьма мовами світу. Особливу ж увагу дослідники, зокрема О. Конт (1798 – 1857 рр.) та Г. Спенсер (1820 – 1903 рр.), почали приділяти „інститутам” тільки з початком ХІХ століття, використовуючи в процесі їх аналізу наявний дослідницький інструментарій – еволюціоністський чи позитивістський підходи. Відтак починає формуватися інституціоналізм як принцип дослідження.

Інститути витлумачувалися як „природні” утворення. Обґрунтовуючи їх сутність, дослідники розмислювали над сферою компетенції інститутів загалом і політичних інститутів зокрема. Вони акцентували на тому, що політичні інститути слугують задоволенню такої фундаментальної життєвої потреби суспільства, як забезпечення безпеки та соціального порядку. Саме завдання виживання суспільного організму в умовах його еволюції породжувало, як вважав Г. Спенсер, необхідність формування погоджувальної й координуючої суспільної підсистеми – особливого виду регулятивного інституту, в якості якого й поставав політичний інститут [2].

Згодом, на противагу „природному” обґрунтуванню виникнення інститутів, в це поняття включаються (зокрема, М. Вебером та К. Марксом) елементи „штучності”, або соціальної інженерії. Інститути починають розглядати як конструкти, що склалися в результаті послідовно проведеної людьми об’єктивації реальності. Крім цього, Т. Парсонс, приміром, вбачав у них сукупність специфічних нормативних комплексів, задіяних в процесі регуляції статусно-рольової поведінки індивідів; М. Оріу – особливу юридичну техніку, покликану втілювати в практику норми об’єктивного права [3].

Поряд з цим з’являються дослідники (які, приміром, дотримувалися консервативної парадигми), котрі здійснюють спроби витлумачити інститути через традицію, мораль та звичку, протиставляючи „інституту” таке поняття, як „конституція” [4]. Перший з цих термінів вживався консерваторами для позначення соціальних і політичних структур, котрі були плодом традиції, історії, моралі, звички, а другий (що використовувався лібералами) підкреслював вторгнення волі, спрямованої на надання політичній владі раціональної та міцної організації.

Перша половина ХХ століття стала часом надзвичайного поширення інституційного підходу в англо-американській науці, наслідком чого була поява цілого ряду досліджень, серед яких „Соціальні інститути” Дж. Хертзлера (1929 р.) та його ж праця „Американські соціальні інститути” (1961 р.), „Інститути” У. Гамільтона (1932 р.), „Сучасні американські інститути” Ф. Чепіна (1935 р.), „Соціальні інститути” Л. Балларда (1936 р.), „Соціальні інститути” Г. Барнза (1942 р.), „Головні соціальні інститути” К. Панунзіо (1946 р.), „Інститути суспільства” Дж. Фейблмана (1956 р.) [5]. Дослідники, розкриваючи сутність терміна, розуміли під інститутами

(насамперед – соціальними) досить розмаїте коло речей: форми мислення, що встановилися [6]; вербальні символи, за допомогою яких можна описати групу соціальних звичаїв, що набули поширення і стали незмінними [7]; ідеї [8]; моделі настанов поведінки членів групи [9]; зразки стандартизованих очікувань, які управляють поведінкою індивідів та соціальними відносинами [10]. Згодом М. Дюверже висловив думку, що термін „соціальний інститут” можна було б резервувати для позначення сукупності ідей, вірувань, звичаїв, які складають впорядковану і організовану цілісність [11].

Попри дослідницькі успіхи інституціоналістів, з початком 1950-х років інтерес до вивчення інститутів почав слабнути. І тільки в середині 1980-х років відбулося своєрідне „нове відкриття” політичних інститутів. Постає „новий інституціоналізм”. Відтоді, а особливо нині, їм, за твердженням Р. І. Гудіна та Х.-Д. Клінгемана, (їх сутності, проявам, функціям тощо) науковці приділяють чільну увагу. Більше того: інституційний підхід панує в політичних дослідженнях.

Наслідком праці дослідників-неоінституціоналістів (серед яких Дж. Г. Марч, Дж. П. Олсен, Д. Норт, Р. Патнем, К. Шепслі, Д. Найт, Е. Остром [12]) стало те, що в межах неоінституційного підходу склалось кілька напрямів: історичний, соціологічний, з позиції теорії раціонального вибору (в економічній і політичній науках), семіотичний. Між ними існують розбіжності, кожний з напрямів має свої слабкості, але всі вони є взаємодоповнюючими.

Показово, що в сучасних текстах західних авторів чітко розмежовується „institution” і „institute”, хоча повної згоди щодо визначення сутності „інституту” та „інституції” серед них не існує [13]. Попри це, послуговуючись саме цими термінами, усі гуманітарні науки проводять дослідження інституційних утворень у різних площинах. Наприклад, правова наука незмінно розглядає інститути як стійкі комплекси юридичних правил, „які, переслідуючи одну спільну мету, управляють перманентним та абстрактним вираженням суспільного життя” [14]. Історики зосереджують увагу на еволюційних механізмах розвитку інституцій та інститутів. Соціологія вивчає інститути, виходячи з практики та „повсякденного знання”, не надто цікавлячись абстрактними теоретичними побудовами. Вона пропонує перелік явищ-наслідків, до яких необхідно підібрати явища-причини, детермінанти [15]. Економісти вбачають в інститутах засоби суспільного обміну та складові механізму регулювання ринкових відносин. І, нарешті, політична філософія в контексті інституційних утворень опікується проблемами „правильного” та „справедливого” облаштування суспільного життя.

Інша ситуація спостерігається на пострадянських просторах. Приміром, у політологічній традиції Росії закріпилася своєрідна єдність вказаних двох – ключових – понять інституційного аналізу: „інституції”

та „інституту”, та, як відзначають дослідники, відбулася фактична втрата такої специфічної категорії, якою є „інституція”. Натомість у дослідженнях, присвячених інституціональній сфері, „присутня смислова двоїстість поняття – інститут як норма та інститут як організація” [16].

За першопричину редукції категоріального апарату інституціоналізму в російській мові дослідники вважають закріплення терміну „інститут” (замість „інституція”) в процесі помилкового перекладу основоположної праці „першого інституціоналіста” Т. Веблена „Теорія дозвільного класу”: у її підзаголовку говорилося саме про інституції („An Economic Study of Institution”), а не про „інститути”, як було перекладено [17].

Традиція ігнорування категорії „інституція” чи її неадекватного вживання під час перекладу праць із західних мов побутує часто-густо й нині [18]. Втім, в Україні в цьому розумінні спостерігаються ж певні зміни. Відтак, якщо назва книги неінституціоналіста Д. Норта „Institutions, institutional change and economic performance” в перекладі на російську звучить як „Институты, институциональные изменения и функционирование экономики”, то на українську – „Інституції, інституційна зміна та функціонування економіки”, тобто точніше [19].

Що ж означає кожен з двох термінів нині? Як правило, під інституціями хибно розуміють організації, котрі певним чином об’єднують людей (школу, приміром, чи тюрму або й університет тощо); інституції виступають як регулятивні зразки, тобто, по суті, програми, якими суспільство обмежує поведінку індивідів. Проте, як зазначає П. Бергер, „це загальноприйняте вживання надто однобоке... воно занадто пов’язує поняття інституції з тими соціальними сутностями, котрі визнаються та кодифікуються правом” [20]. П. Бергер, акцентуючи увагу на базових характеристиках інституцій, виокремлює серед них такі, як екстернальність, об’єктивність, спонукальна сила, моральний авторитет та історичність. Відтак, правильно було б розуміти за терміном „інституція” встановлення, традицію, порядок, заведений в суспільстві, а „інститут”, відповідно, розглядати як закріплення таких звичаїв і порядків у законах і правових нормах.

Справді, інституція (тут погодимося з А. Туреном) сьогодні має позначати не те, що було інституційовано, а те, що є джерелом інституціонування, тобто, ті механізми, завдяки яким культурні орієнтири трансформуються в соціальну практику [21]. Інституції стосуються більше суспільства, ніж суверенної влади, яка постає лише виразником суспільної волі. Інституції витрактуються представниками інституціоналізму як соціально-психологічні феномени.

З врахуванням цієї обставини, інститут в демократичному суспільстві – завжди інституція (але, завважмо, не завжди за демократії об’єктивно існуюча інституція є офіційним інститутом).

Маючи на думці цю настанову, звернемося до одного з визначень

держави вітчизняними політологами: „...держава – це головна інституція суверенної влади, яка в рамках правових норм ...здійснює управління суспільними процесами” [22]. Але ж доцільніше було б наголосити, що держава, передусім, є найважливішим політико-правовим інститутом, джерелом об’єктивації усіх інших політичних інститутів. Держава – вторинний суб’єкт політики, який постає чи визначається правом. Саме демократична держава є механізмом, котрий трансформує інституції в інститути.

Логіку обґрунтування політичних інститутів дослідники простежують за допомогою невід’ємних (для пояснення інституційних утворень) характеристик, які певною мірою відрізняються від ознак інституцій та наголошують на організаційних формах їх функціонування. Серед цих характеристик, зокрема, виокремлюють **психологічність**, зазначаючи при цьому, що будь-який суспільний інститут за своєю генезою є психологічним утворенням, стійким продуктом обміну діяльністю. Наступною важливою характеристикою інституту є **історичність**: інститути позиціонуються як певний кінцевий продукт історичного розвитку суспільної сфери. Іншими не менш важливими ознаками інституту є **структурність** та **функціональність**. Структурність є підтвердженням того, що кожен інститут існує як наслідок своїх взаємодій з іншими інститутами соціальної системи. Функціональність означає, що інститути існують доти, доки виконують визначені для них суспільством функції, сприяючи інтеграції суспільства й досягненню гомеостазу.

Отже, політичні інститути творяться відповідно, передусім, до потреб існуючої політичної системи. Згідно з цими, декларованими системою потребами, набувають певних функцій, утворюють регламентовані канали зв’язку з іншими елементами системи (підсистемами) тощо. Інституції ж є спонтанними, традиційними утвореннями. Підставою їх функціонування є аж ніяк не потреби (інтереси) системи, але – історична зумовленість.

Оперуючи поняттям „інституції”, інституціоналісти витлумачували їх як певну „організуючу ідею”, первинний елемент, що лежить в основі і соціальної, і політичної структури суспільства та позначає тривало існуюче об’єднання людей або обставин соціального характеру. Інституція як комплекс норм, що регулюють суспільні відносини, протиставляється органам влади та закладам, які забезпечують виконання цих норм. Показово, що один із засновників інституціоналізму, представник юридичної науки М. Оріу, перші називав „інститутами-речами”, а другі – „інститутами-корпораціями” [23]. Тобто, в контексті зазначених аргументів, справедливим є ототожнення вказаних понять з „інституцією” та „інститутом”. Останній, що прикметно, за М. Оріу, може мати, так би мовити, широке значення і вказувати на будь-яку організаційну форму,

створену на основі звичаю чи позитивного закону, хай навіть вони виступають в ролі простого засобу юридичної техніки; в цьому сенсі позов власника, чи протест, чи заява про перевищення влади є інститутами [24].

Згодом до питання розрізнення інституційних утворень звертається неінституціоналіст Д. Норт. Його пропозиції щодо розмежування двох понять зводяться до наступного: під „інституціями” слід розуміти закони, правила, звичаї, норми, а під „інститутами” – організації, тобто державні органи, політичні партії, профспілки тощо. Для Д. Норта перші – це правила, які визначають спосіб „гри”, другі ж – суто актори, межі компетенції яких – лише формування стратегії та майстерність. За основну особливість інституцій Д. Норт пропонує брати їх здатність визначати та обмежувати сукупність варіантів виборів індивідів, а за головну функцію – зменшення невизначеності шляхом встановлення постійної структури людської взаємодії [25].

Згодом західні науковці пішли далі, зауваживши, що політичні інститути повністю не зводяться до нортівських „інституцій”. Вони певною мірою можуть стосуватися також і „організацій”. Є навіть сенс стверджувати, що політичні інститути – це специфічна форма інтеграції і правил, і стратегій, а тому можуть бути не тільки нормативними межами, а й уособлювати собою саму „рольову гру” [26]. Тобто, власне інститути виступають, можна сказати, полем, на якому розгортається протистояння та взаємодія „способу гри” й акторів. Серед останніх кожен по-своєму інтерпретує (й використовує) цей „спосіб”.

Зазвичай поле діяльності політичних інститутів сприймалося як таке, що обмежується правовими рамками. Проте з часом дослідники наблизилися до формулювання і вивчення проблеми існуючих та активно функціонуючих позаправових інституцій та неформальних інститутів, котрі, як з’ясувалося, справляють об’єктивний та реальний вплив на політичне життя суспільства. Тобто, наука підійшла до розуміння того, що явища політичної сфери, громадянського суспільства (сьогодні – значно численніші, ніж, приміром, в середині ХХ століття) існують поза правом. Серед них, наприклад, такі прояви аномічного (тобто, того, що не підпорядковується нормативному порядку), як громадська думка, акції непокори (як у мирних формах, так і в терористичних проявах), лобі, клієнтелізм, блат тощо. Відтак методологічна настанова М. Дюверже стосовно того, що навіть політичні інститути, регламентовані правом (встановлені конституцією чи законами, котрі її доповнюють), не повинні вивчатися в юридичному аспекті, але необхідно намагатися визначити, якою мірою вони функціонують у відповідності з правом, а якою вислизають з-під нього, необхідно визначити їх справжнє значення, спираючись на факти і не обмежуючись аналізом теоретичної важливості, якої їм надають юридичні тексти, є абсолютно справедливою і доцільною

для застосування. Тож у жодному випадку їх не можна залишати поза аналізом. Таке розширення традиційного поля дослідження дозволило, зрештою, враховувати не лише юридичну – формальну – сторону інститутів, а й виявити інші їх складові: психологізм, традиційність, нашарування, не прописані у законах, кодексах поведінки тощо.

Політичні інститути постають у двох вимірах: суто зовнішньому правовому та внутрішньому (чи первинному) – звичасвому. Очевидним є те, що перший не може справедливо та ефективно функціонувати в демократичному суспільстві, не базуючись на другому. Другий же вимір, у випадку, коли не отримує закріплення в праві, діє автономно (в тіні, так би мовити) і детермінує появу нелегальних політичних інститутів.

Остання обставина зумовлює постання проблеми, пов’язаної з ступенем ефективності поширених (чи перенесених) демократичних принципів інституціонування, які фактично „вживлюються” (чи вводяться) в уже усталену і традиційну мережу політичних утворень конкретного суспільства. Наслідком такої, сказати б, штучної інсталяції є постання абсолютно непередбачуваних комбінацій інститутів (як легальних, так і нелегальних).

Політичний інститут не можна повністю отожднювати з політичною інституцією й тоді, коли йдеться про неформальні, позаправові його прояви. Говорячи, наприклад, про „інститут президентства”, маємо на увазі, найперше, інституцію – традицію мати „керівника”, якому суспільство довіряє, сприймає запропоновану ним програму дій чи розвитку. Постаня ж окремого інституту вказує на запровадження правового механізму втілення його (приміром, того ж президента) влади.

„Тіньові” політичні інститути перестають бути суто інституціями, коли стають реальністю, у свій спосіб матеріалізуються у повсякденній практиці, при цьому випродуковуючи свої особливі закони функціонування та чітку й структуровану систему взаємодій. Неформальний інститут є власне таким тоді, коли постає як впорядкована та організована єдність механізмів і засобів втілення в життя певної стратегії чи тактики.

Задеклароване правило чи проголошений порядок речей автоматично не приводять до утворення політичного інституту. Наприклад, прийняття закону про трансформацію форми правління від, скажімо, президентської до напівпрезидентської не створює інституту напівпрезидентіалізму, оскільки необхідним є впровадження прийнятих актів у практику, здійснення певного комплексу дій потенційних учасників процесу та функціонуючих державних органів.

Зрозуміло, що є багато політичних утворень, які не можуть існувати без встановлення норм. Але є такі норми, які можуть функціонувати автономно і потенційно, в жодному випадку не сприяти утворенню повноцінного інституту: зміст поняття інституту охоплює і поведінку

індивідів, і їх інтереси, а ще – стратегії, систему цінностей, настановлень тощо. Інститут постає не тільки інституцією, а й організацією з притаманними тільки їй правилами, що випрацьовуються в процесі конкретної взаємодії (взаємовпливу) встановлених норм з емпіричними втіленнями цих норм.

Варто звернути увагу й на підходи до витлумачення інститутів семіотикою. Семіотика ж розглядає інститути як продукт людської комунікації через знакову систему, що постала внаслідок впливу культури і традицій. Зовнішній вияв інститутів проявляється через правове закріплення норм, однак глибинний вияв вони знаходять у цінностях, що сповідаються тим чи іншим народом. Як твердив П. Рікер, інституції є не чим іншим, як віддзеркаленням стану волі та почуттів певної людської групи в певний момент історії; інституції – то завжди абстрактний знак, який ще треба розшифрувати [27]. Вважається, що індивід формує своє розуміння інституціональної сфери на основі певних традиційних суджень, які засвоюються в процесі соціалізації. Отже, існує певний „текст”, на базі якого і виникають інститути. Тобто, їх основою є щось уявне, а не лише раціональне.

Теоретик семіотичного підходу К. Касторіадіс виокремлює дві складові інституту – символічну (правові зв'язки) та уявну (міф, спільна історія), зазначаючи при цьому, що інститут – це символічна, соціально санкціонована система, в якій комбінуються у різних пропорціях і відношеннях функціональна та уявна складові [28]. Уявне виконує функцію легітимації символічної інституції та є джерелом різних модифікацій політичних інститутів (хоча, здавалося б, вони забезпечують одну й ту саму потребу). Тому інститути як концентрат ціннісного і правового забезпечують справжню інтеграцію суспільства як на зовнішньому, державному, так і на глибинному, колективно-несвідомому рівнях.

Отже, питання синонімії понять „інститут” та „інституція” вирішується шляхом окреслення специфіки застосування кожного з них та неприпустимості ототожнення їх значень. Інституціям відводиться значення символічних, звичаєвих, семіотичних значень та практик, закріплення і відтворення яких здійснюється за допомогою таких соціальних організацій, як інститути (зокрема, політичні).

Література:

1. **Быченков В. М.** Институты. Сверхколлективные образования и безличные формы социальной субъектности. – М., 1996. – С. 8 - 9.
2. **Гавра Д. П.** Понятие социального института
http://www.soc.pu.ru/materials/golovin/reader/gavra/r_gavra1.html
3. **Бержель Ж. Л.** Общая теория права. – М.: Nota Bene, 2000. – С.

318.

4. **Дюверже М.** Политические институты и конституционное право. // Антология мировой политической мысли. В 5 т. – Т. 2. Зарубежная политическая мысль. XX в. / Нац. обществ.-науч. фонд. Акад. полит. наук; Руководитель проекта Г. Ю. Семегин и др.; Ред.-науч. совет: пред. совета Г. Ю. Семегин и др. – М.: Мысль, 1997. – С. 645.

5. **Hertzler J. O.** Social Institutions. – N.-Y., 1929; **Barnes H. E.** Social Institutions. – N.-Y., 1932; **Hamilton W. H.** Institutions. // Encyclopedia of The Social Sciences. – Vol. 8. – L., 1932; **Ballard L. V.** Social Institutions. – N.-Y., 1936; **Chapin F. St.** Contemporary American Institutions. A Sociological Analysis. – N.-Y., 1935; **Panunzio C.** Major Social Sciences. – N.-Y., 1946; **Feibleman J. K.** The Institutions of Society. – L., 1956.

6. **Cooley Ch. H.** Social Organization. A Study of the Large Mind. – N.-Y., 1929. – P.313.

7. **Hamilton W. H.** Institutions. – P. 84.

8. **Cilman G.** An Inquiry into the Nature and Use of Authority. // Organization theory in Industrial Practice. – N.-Y., 1962. – P. 119.

9. **Chapin F. St.** Contemporary American Institutions. – P. 412.

10. **Parsons T.** Essays in Sociological Theory. – N.-Y., 1962. – P. 143.

11. **Дюверже М.** Политические институты и конституционное право. – С. 644.

12. **Goodin R. E.** Institutions and their design. // The theory of institutional design. / Goodin R. E. (ed.). – Cambridge, 1996; **Croskery P.** Conventions and norms in institutional design. – Boston: Institutional Design, 1995; **Hall P. A., Taylor R. C. R.** Political science and the four new institutionalism. // Political Studies. – 1996. – Vol. 44; **March J. G., Olsen J. P.** 1984. The new institutionalism: Organizational factors in political life. // American Political Science Review. – 1984. – Vol. 78; **Норт Д.** Вклад неоинституционализма в понимание проблем переходной экономики // <http://ie.boom.ru/Referat/North.htm>.

13. The Encyclopedia Americana: international edition (in thirty volumes). – Glolier incorporated, 1998. – Volume 15. – P. 227.

14. **Бержель Ж. Л.** Общая теория права. – С. 314.

15. **Арон Р.** Мир і війна між націями. – К.: МП „Юніверс”, 2000. – С. 179, 180.

16. **Зазнаев О. И.** Вторая молодость „долгожителя”: концепт „политический институт” в современной науке. // Проблемы политической науки. – Казань: Центр инновационных технологий, 2005. – С. 12.

17. **Иншаков О. В.** Экономические институты и институции: к вопросу о типологии и классификации. // Социологические исследования. – 2003. – №9. – С. 44.

18. Одним із свідчень цього є, наприклад, переклад праці Д. Герда, Е. МакГрю, Д. Голдблатта та Дж. Перратона „Глобальні трансформації.

Політика, економіка. Культура”. (Пер. з англ. Передне слово Ю. Павленка. – К.: Фенікс, 2003. – 584 с.) Так, на с. 430 читаємо: „Мабуть, найбільш однозначним елементом сучасної культурної глобалізації є розвиток інфраструктури й інституцій, що забезпечують виробництво, передавання та сприймання різного роду продуктів культури та засобів комунікації”. Зрозуміло, що доцільніше у цьому контексті було б говорити про інститути, а не про інституції.

19. Див.: **Норт Д.** Інституції, інституційна зміна та функціонування економіки. – К.: Основи, 2000. – 198 с.

20. **Бергер П. Л.** Що таке інституція? Випадок мови. / Пер. Ю. Яремко. <http://www.jilviv.ua/n35texts/berger.htm>

21. **Турен А.** Повернення дівця. - К.: „Альтерпрес”, 2003. – С. 19.

22. **Ребкало В. А., Шкляр Л. Є.** Політичні інститути в процесі реформування системи влади. – Вид-во НАДУ. – Міленіум, 2003. – С. 23.

23. **Кирдина С. Г.** X и Y экономики. Институциональный анализ. – М.: Наука, 2004. – С. 31.

24. **Бержель Ж.-Л.** Общая теория права. – С. 318.

25. Див.: **Норт Д.** Институты, институциональные изменения и функционирование экономики. - М.: Фонд экономической книги „Начала”, 1997. – С. 17 – 21.

26. **Терборн.** О границах и динамике норм и нормативного действия. // Социологическое обозрение. – Том 3.– 2003.– №4.– С. 50.

27. **Рікер П.** Історія та істина. – К.: „КМ Академія”, 2001. – С. 302.

28. **Касториадис К.** Воображаемое установление общества. – М.: Гнозис; Логос, 2003. – С. 149.